

Оцінювання відповідності земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил

Мета статті - здійснити економіко-історичний огляд аграрних реформ, починаючи зі скасування кріпацтва і до сьогодення, оцінити відповідність механізмів реформування земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил та визначити соціально-економічні наслідки нехтування цієї вимогою для збалансованого сільського розвитку.

Методи дослідження. Теоретичною основою дослідження були базові положення політичної економії. Діалектичний метод сприяв розкриттю природи єності суперечностей між елементами аграрних відносин і розвитком продуктивних сил; логіко-історичний підхід застосовано у процесі ретроспективного розгляду аграрних реформ та інституційних трансформацій, спрямованих на регулювання земельних відносин і суміжних сфер життєдіяльності сільського соціуму за різних суспільно-політичних формацій; абстрактно-логічний - при оцінюванні відповідності земельного законодавства тенденціям, що проявляються через економічні закономірності, а також при формулюванні висновків до статті.

Результати дослідження. Висвітлено ретроспективу розвитку земельних відносин і механізми реалізації аграрної політики від скасування кріпацтва і до сьогодення. Охарактеризовано соціально-економічні, демографічні й міграційні наслідки руйнування общинного землекористування. Розглянуто передумови і засоби проведення політики «воєнного комунізму» та запровадження НЕПу. Досліджено стан земельних відносин і продуктивних сил до проведення суцільної колективізації, а також в період утвердження колгоспно-радгоспної системи господарювання. Виокремлено причини вичерпання потенціалу адміністративно-командних методів управління аграрним сектором. Оцінено соціально-економічні результати перехідного періоду до ринкової економіки. Проаналізовано наслідки мораторію на ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення. Доведено економічну закономірність надконцентрації земельних ресурсів. Узагальнене протиріччя викликані невідповідністю земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил. Спрогнозовано наслідки запровадження ринку земель у разі недосконалості державного організаційно-економічного механізму, спрямованого на унеможливлення надмірної концентрації сільськогосподарських угідь «в одних руках» та відсутності належного антимонопольного регулювання у цій сфері.

Елементи наукової новизни. Застосовано ретроспективний політико-економічний огляд земельних відносин в Україні стосовно їх відповідності рівню та характеру розвитку продуктивних сил аграрного виробництва.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані у процесі розроблення організаційно-економічного механізму запровадження ринкового обігу сільськогосподарських угідь. Табл.: 1. Бібліогр.: 18.

Ключові слова: аграрні реформи; земельні відносини; продуктивні сили; нова економічна політика; суцільна колективізація; роздержавлення; ринковий обіг земельних ділянок.

Могильний Олександр Миколайович - доктор економічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та прикладної економіки, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (м. Київ, вул. Нововокзальна, 17)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

Постановка проблеми. В історії аграрних відносин України сучасна реформа відносин власності на землі сільськогосподарського призначення, що розгорнулася з початком 90-х років ХХ ст., - це вже четверта спроба передати землю селянам на правах приватної власності. Однак внаслідок скасування соціалістичної монополії державної власності на землю, селяни і суспільство наштовхнулися на монополію капіталістичну. Істотна відмінність між цими монополіями полягає у

тому, що у першому варіанті, монополію ренти на користь усього народу отримувала держава, у другому, - вона відкрито і приховано перерозподіляється на збагачення кількох надпотужних землевласників і землекористувачів, що нині вже контролюють більше третини (36,4%) розпайованих угідь і половину земель, оброблюваних сільськогосподарськими підприємствами разом із фермерськими господарствами. Це особливо непокоїть суспільство, адже бізнес-групи, орієнтовані на привласнення природно-ресурсної ренти, активно на всіх рівнях законодавчої й виконавчої влади, через Кон-

ституційний Суд України і Європейський Суд з прав людини та в утримуваних ними ЗМІ прискорюють невідготовлений «запуск» ринку землі.

Багатозначним підтвердженням інституційної неспроможної держави у завершенні структурних реформ в аграрному секторі та приборканні устремлінь кланово-олігархічних угруповань став проект резолюції Європарламенту до другої річниці угоди про Асоціацію між Україною і ЄС. У ній серед невиконаних завдань, відмічено також «недостатні зусилля української влади щодо зниження впливу олігархату». За даними журналу «Фокус», статки 10 найбагатших родин України становлять 13,5 млрд дол. США, або 14,5% ВВП з тенденцією останніх до збільшення. Це майже у 5 разів більше, ніж у Польщі (3%) і Німеччині (3,4%) та у 2,5 раза порівняно з Францією (5,7%). Риторичним є запитання: чому в країні з талановитими й працьовитими людьми, багатій на земельні й інші природні ресурси за межею бідності опинився кожний четвертий українець, а селяни, нібито отримавши у власність найцінніше багатство, залишаються найбіднішою верствою у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню історії аграрних відносин і основного селянського питання щодо власності на землю присвячено роботи багатьох авторів. Серед них, зокрема, В.Й. Борисенко [1], В. Липинський [7], З.В. Священко [10], І.В. Хміль [15], О.В. Чайнов [18] та ін.

Загальноновизнаний внесок у теоретико-методичні й прикладні аспекти розвитку земельних відносин у період аграрних реформ із початку 1990-х рр. й дотепер зробили П.І. Гайдуцький [2], О.І. Ковалів [4], П.Ф. Кулинич [6], Л.Я. Новаковський, А.М. Третяк [8], О.М. Онищенко [9], М.М. Федоров [13], В.Я. Месель-Веселяк [14], О.В. Ходаківська [15,17] та інші вчені.

Маємо визнати - суспільна свідомість щодо аграрних реформ, про місце і роль у їх здійсненні українських селян ще й нині остаточно не позбулася стереотипів, нав'язаних радянською ідеологією. Неупереджене переосмислення селянського питання вітчизняними вченими розпочалося з набуттям незалежності України. Автори, досліджуючи історію земельних відносин, висвітлюють внутрішні і зовнішні передумови, розглядають інституційне середовище й механізми їх реалізації та соціально-

економічні наслідки для аграрної сфери і добробуту селян. Разом з тим поза увагою, як правило, залишається ширший контекст, - як реформи земельних відносин узгоджуються з тенденціями, які виявляються в об'єктивних економічних закономірностях.

Мета статті - здійснити економіко-історичний огляд аграрних реформ, починаючи зі скасування кріпацтва і до сьогодення, оцінити відповідність механізмів реформування земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил та визначити соціально-економічні наслідки нехтування цією вимогою для збалансованого сільського розвитку.

Авторська гіпотеза полягає в тому, що генезу і вектор розвитку земельних відносин, стрижнем яких є відносини власності на землю, як основний засіб сільського господарства, визначають всезагальні та спеціальні економічні закономірності.

Виклад основних результатів дослідження. *Скасування кріпацтва.* Наприкінці XVIII на початку XIX ст. феодальні виробничі відносини на українських землях не відповідали рівню і характеру продуктивних сил прогресивнішого капіталістичного ладу. Основні норми про скасування кріпосного права містились у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. і «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності» перша стаття якого проголошувала «Кріпосне право відмінено назавжди». Цими актами звільнення селян подавалося як благодійний, добровільний вчинок дворянства й уряду. Воно мало відбуватися шляхом добровільних угод між поміщиками й селянами.

У результаті реформи 1861 р. в Російській імперії земля стала об'єктом купівлі-продажу. У 1863-1902 рр. було відчужено понад 23,6 млн десятин. Тільки за 1877-1904 рр. майже 6 млн десятин було продано поміщиками, із яких 4,5 млн придбали заможні селяни, збільшивши свій земельний фонд майже у 4 рази.

Наслідки реформи: а) відбулися докорінні зміни у перерозподілі власності на сільськогосподарські землі; б) товарно-грошові відносини стали превалюючими серед поміщиків та заможних селян; в) окремі райони почали спеціалізуватися на рослинництві і тваринництві; г) набули поширення прогресивні методи використання земель (оренда, ведення власного господарства, зберег-

лося сервітутне право тощо); д) підвищилась урожайність сільськогосподарських культур завдяки механічним засобам обробітку земель, вільнонайманій праці, поліпшенню структури сівозмін та ін. [1].

Дослідники, як правило, не ідеалізують аграрні реформи в частині скасування кріпацтва. Вони були обмеженими, непослідовними і половинчастими, у тому числі щодо общинного землеволодіння. Особливо гостро це відчувалося на початку першої декади ХХ ст. Передреволюційні події 1905-1907 рр. потребували радикальніших земельних, суспільно-політичних, соціально-економічних змін на селі.

Аграрні реформи С. Ю. Вітте (1849 - 1915) і П. А. Столипіна (1862-1911). Основними суб'єктами земельних відносини України, через майже півстоліття після скасування кріпацтва, залишалися поміщицькі господарства і селянські общини. В останніх було закладено фундаментальне протиріччя між общинним землеволодінням і приватним характером виробництва. Більшість земельних та інших майнових питань у відносинах з поміщиками, зокрема щодо умов оренди землі, вирішувалося селянами як і раніше через общину. В умовах наростання невдоволення селян через малоземелля нерідко община була ініціатором захоплення панських земель і навіть знищення їх маєтків. Така ситуація не влаштовувала великих землевласників, а також інших прихильників збереження підвалин феодалізму в Російській імперії.

С. Вітте розробив програму реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства (1893 р.). Його пропозиції мали відображення у «Записках про селянські справи» (1904 р.). Очолюваний ним уряд ініціював проект «Основних положень для зміни законодавства про селян» (1905 р.). Цим документом, зокрема, передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами. Вважається, що напрацювання з питань удосконалення земельних відносин С. Вітте значною мірою були реалізовані у низці нормативних актів уряду, очолюваного П. Столипіним. Серед них указ від 09.11.1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосуються селянського землеволодіння та землекористування», закон від 29.05.1911 р. «Про землеустрій» та інші [10].

В Україні аграрні реформи, незважаючи на спротив поміщиків та інших прихильників збереження існуючих земельних порядків, проводилися переважно успішно, оскільки общинне землеволодіння не мало таких масштабів, як в інших регіонах Російської імперії. Упродовж 1907-1915 рр. землю в індивідуальну власність на Правобережжі закрипили 48% селян, на Півдні - 42, на Лівобережжі - 16,5%. До 1916 р. в Україні налічувалося 440 тис. хуторів.

Під час реформи значно активізувалася діяльність Селянського земельного банку, за участі якого в період 1906-1916 рр. українським селянам було продано 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. Із 1906 по 1912 рр. з українських земель на Схід Російської імперії переселено близько 1 млн осіб, але майже чверть із них з відомих причин повернулася назад [11].

Однак, незважаючи на певні успіхи, Столипінська земельна реформа не виконала головного завдання - заможні селяни не стали опорою царському режиму. Вона не усунула непримиренне суспільно-класове протистояння між багатими і бідними, не зменшила соціально-економічне напруження на селі, а, навпаки, ще більше її загострила, чим і скористалися ліворадикальні партії.

Аграрна політика 1917-1930-х рр. Першим законодавчим актом більшовицької Росії став декрет «Про землю» (27 жовтня 2017 р.). Ним було скасовано приватну власність на землю, вона переходила у всенародну власність. Поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі передавалися у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів. Декретом визначалися принципи землеволодіння та землекористування: заборонявся продаж землі, здача її в оренду чи під заставу. Надра, ліси, води ставали власністю держави. Великі товарні господарства переходили в підпорядкування держави або сільських громад. Заборонялося використовувати найману працю. Поширеними формами господарювання на землі були подвірна, хутірська, общинна й артільна. Розподіл землі серед селян був зрівняльним, за трудовою чи споживчою нормою. Селяни звільнялися від щорічної орендної плати за землю та інших повинностей [15].

Політичний курс Української Народної Республіки на соціалізацію землі (квітень

1918 р.) «фактично розгорнув класову боротьбу на селі, призвів до безглузкого нищення панських маєтків і самовільного захоплення земель селянами». З цього приводу відомий історик, соціолог і дипломат В. Липинський (1882-1931) у своїх «Листах до братів-хліборобів» писав, що використавши «російський брошурковий соціалізм», українська інтелігенція несподівано для неї опинившись у вирі державотворчого процесу, також взяла на озброєння ідеологію «здекласованого селянства»: напівпролетаріату, напівхлібороба. Іншими словами, «поки землі не має - більшовик, раз землю придбав - хлібороб-монархіст» [6, с. 63].

Селянський повстанський рух за землю на території України у 1917-1921 рр. в умовах «чи не найтривалішої глибокої кризи легітимності влади» призвів до громадянської війни. Українських селян, які прагнули розв'язання земельного питання на свою користь, не влаштувала поява комун, методи їх створення, надання їм різноманітних переваг (першочергове матеріальне постачання, кредитування, сприятлива цінова і податкова політика тощо).

Завдяки НЕПу, запровадженому після «воєнного комунізму», частково було усунуто конфлікт між ринковими відносинами та адміністративно-командними методами управління, що, у свою чергу, сприяло згладжуванню невідповідності між земельними відносинами і продуктивними силами на селі. Як результат, спостерігалось піднесення господарської ініціативи, в основному було відновлено посівні площі й поголів'я худоби, підвищилася заінтересованість селян у результатах праці та продуктивності угідь і тваринництва.

Про реальний стан земельних відносин того періоду йдеться в «Енциклопедії сільськогосподарства» за редакцією професора А. Терниченка. В Україні до 1917 р. селяни користувалися лише половиною земель, придатних для обробітки, а решта належала панським маєткам, церкві, державі та іншим «нетрудовим власникам», які використовували найману працю. У 1925 р. в Українській РСР структура і суб'єктний склад землекористувачів змінилися докорінно: селянські господарства обробляли 74,9%, держава та інші установи - 24,2 і колективні - всього 0,9%. Станом на початок 1924 р., поділ селянських господарств, колективів і радгоспів у розрахунку на

100 дес. посівних площ був таким: до 3-х дес. - 29,0; від 3 до 9 - 49,7; понад 9 - 21,3.

Щодо форм користування землею, то вони були вкрай нераціональними, оскільки 88,4% селянських господарств обробляли її черезполосно, 7,2 - одрубамі; 3,5 - хуторами, а 0,9% - змішано. За даними опитування весною 1924 р., виявлено, що із 100 селянських господарств: 46,4 - взагалі не мали робочої худоби, 29,5 - утримували 1 гол., 20,3 - 2, 2,3 - 3 і 1,5 - 4 голови. Не кращою була забезпеченість знаряддями праці. Один плуг припадав більш як на два господарства, букар - на 9, а сівалка - на 16 господарств. Звідси, як зазначається академічним стилем в енциклопедії, «Багато робиться тепер, щоб організувати людей на селі в сільськогосподарські колективи, комуни, кооперативи» [3, с. 5-11].

Суцільна колективізація. Подальші події 30-х років в Україні здійснювалися також під диктатом російської імперської політики і позначилися суцільною колективізацією селян, експропріацією земель, робочої й продуктивної худоби, сільськогосподарського інвентаря, об'єктів нерухомості та іншого майна заможних господарств. Такі акції супроводжувалися репресіями, голодоморами (1921-1923 рр., 1932-1933 рр.) та голодом (1946-1947 рр.), дискримінацією селян за громадянськими правами і свободами й іншими руйнівними для кількох поколінь українських селян та майбутнього Незалежної Української Держави.

Конституція СРСР (1924 р.) визначила загальні основи землеустрою і землекористування, а також умови користування надрами, лісами та водами на всій території СРСР. Стаття 4 Конституції Української СРР (1929 р.) лише дублювала ці закони. Зокрема, вся земля, надра, ліси і води стали соціалістичною державною власністю на основах, визначених законодавством Союзу РСР. З того часу Україну, як й інші республіки, було позбавлено права самостійно визначати економічну, аграрну економіку, зокрема й земельну політику.

Станом на 1926 р. основними формами усупільнення селянських господарств були артілі й комуни, а у наступні роки - товариства спільного обробітки землі (ТСОЗи). Перехід до прискорених темпів колективізації відбувся у період першої п'ятирічки (1928/29 - 1932/33 госп. роки). Її основними завданнями були: а) усунення суперечності

між одержавленою промисловістю, іншими галузями народного господарства та переважно одноосібним сільським господарством; б) забезпечення людськими і фінансовими ресурсами (від експорту зерна) форсованої індустріалізації країни; в) планові поставки «в державні засіки» (за немислимо низькими цінами) продовольства на потреби зростаючої чисельності населення міст; г) встановлення адміністративно-карального контролю над сільським господарством, шляхом скасування приватно-кооперативного сектору [5].

З ідеологічної точки зору, колективізація - це втілення ленінського кооперативного плану на селі. Водночас у 1930 р. було вдруге скасовано інститут оренди землі та застосування найманої праці у сільському господарстві. Першим уставом сільськогосподарської артілі, ухваленим Центральним виконкомом та Радою народних комісарів СРСР 1 березня 1930 р., колгоспні землі мали бути єдиним масивом із заборною їх зменшення в подальшому [5]. Так було в черговий раз порушено дотримання законної відповідності земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил на селі. Про її наслідки тривалий час російська й українська історіографія замовчували, а колективізація трактувалася наступним поколінням українців як небувале завойовання радянської влади і звільнення селян від рабської праці.

Другою Конституцією УРСР (1937 р.) земля закріплювалася за колгоспами у безоплатне і безстрокове користування. Кожний колгоспний (селянський) двір міг мати в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі (до 2017 р. це був відруб з подальшими змінами назви, за незмінності суті й функцій для членів сім'ї, а з 2003 р. він набув статусу ОСГ). Допускалося існування дрібного приватного господарства одноосібних селян, яке ґрунтувалося на особистій праці й унеможлиблювало експлуатацію людини людиною.

Несприятливим чинником для розвитку колгоспно-кооперативної системи було протиріччя між державною власністю на землю, усупільненими засобами виробництва та недосконалим розподілом результатів праці й приватним характером споживання. Як говорили у народі ще з часів общини: «один із сошкою, а семеро з ложкою». До того ж фонди соціального розвитку господарств

були вкрай обмеженими через те, що колгоспи були донорами народного господарства. Тоді як суспільні фонди споживання, а це частина національного доходу, що спрямовувалась на особисте споживання громадянам безплатно, для колгоспників були недоступними.

Аграрні реформи повоєнного періоду. Постійні удосконалення адміністративно-командних методів управління аграрною сферою, здійснювані за ініціативи М.С. Хрущова (друга половина 50-х рр.) та О.М. Косигіна (друга половина 60-х рр.) спрямовувалися на: а) зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів; б) покращання господарського механізму державних закупівель і централізованих поставок засобів виробництва; в) поліпшення умов функціонування, залежно від природно-кліматичних зон; г) розвиток спеціалізації, концентрації та міжгосподарської кооперації; д) широке використання електрифікації й хімізації, будівництво меліоративних систем; е) укрупнення господарств, запровадження внутрішньогосподарського розрахунку і безрядної форми організації й оплати праці, ліквідація неперспективних сіл і будівництво агромістечок; є) інвестиції в розбудову соціальної та інженерної інфраструктури сільської місцевості тощо мало певні економічні результати. Селяни отримували гарантовану заробітну плату у колгоспах, запроваджувалася система пенсійного забезпечення та інші види соціального захисту їх членів тощо.

Оскільки аграрна економіка була позбавлена рушія саморозвитку через монополію державної власності на землю, то рух земельних масивів колгоспів та інших ресурсів із метою їх концентрації нерідко відбувався у межах системи: постійно збиткові господарства приєднувалися до економічно сильніших; реорганізовувалися в державні підприємства, як правило, без згоди колгоспників; створювалися агропромислові комбінати із замкнутим циклом виробництва й реалізації продукції (модель майбутніх вертикально-інтегрованих структур); формувалися територіально-виробничі комплекси із сировинними зонами навколо переробних підприємств (прототип кластерів); перетворенням у підсобні господарства промислових підприємств (таким чином, останні брали на себе функцію забезпечення продовольчими товарами трудових колективів; частина з

них у 2000-х рр. наростила земельні банки до розміру агрохолдингів) тощо.

У 1980-х рр. СРСР на міжнародних ринках втратив статус «житниці Європи і світу», поступово зайнявши позицію «світового лідера» з імпорту зерна (45 млн т) і м'яса (близько 1 млн т).

Продовольча програма М.С. Горбачова. Із зростанням купівельної спроможності населення все гострішою ставала проблема забезпечення м'ясо-молочними продуктами, рибою, овочами та плодами. На її розв'язання й було спрямовано Продовольчу програму СРСР на 1982-1990 рр. Вона не передбачала радикальних змін у аграрних відносинах та їх складової - власності на землю, адже базувалася на традиціях адміністративно-командної економіки. Держава, як і раніше, виконувала майже всі функції ринкових інститутів в економіці, за винятком деяких послаблень для споживчої кооперації, що особливо була поширена у сільській місцевості. Отже, економіка була вкрай зарегульована.

Нагальною потребою стало запровадження інститутів ринкового обігу факторів виробництва (землі, праці, капіталу): а) захист прав приватної власності; б) позбавлення суб'єктів господарювання адміністративного тиску; в) вільний вибір контрагентів тощо.

Перехідний період від одержавленої до ринкової економіки. Початок докорінної зміни правових, економічних і соціальних відносин землекористування пов'язується із грудневою 1990 р. постановою Верховної Ради України, якою всі землі оголошено об'єктом земельної реформи. Законом України «Про форми власності на землю» від 30.01.1992 р. №2073, вперше, крім державної, визнано також колективну і приватну форми власності на землю. При цьому всі форми власності стали рівноправними. Хоча він і втратив чинність згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 11.12.2003 р. №1377, проте його історичне значення важко переоцінити, оскільки він поклав початок змінам ментальності українських селян. Цей Закон розпочав процес роздержавлення земель в Україні. Механізм його реалізації було втілено в низці інших законодавчих актів, зокрема, й таких як: земельний кодекс, закони про колективне сільськогосподарське підприємство, про селянське (фермерське) господарство, про плату за землю, про оренду землі та ін.

Усього за період з 1995-2004 рр., що заклав підґрунтя для подальших структурних зрушень, ухвалено 32 базових закони і видано 48 указів Президента України з питань земельної та аграрної реформ. На відміну від раніше ухвалених нормативно-правових актів, вони містили переважно організаційно-розпорядчі заходи, ставили конкретні завдання центральним і місцевим органам виконавчої влади щодо здійснення радикальних перетворень в аграрних відносинах [2, с. 246].

На думку багатьох фахівців, завершальний етап земельної реформи, серцевиною якої має стати ринковий обіг земельних ділянок сільськогосподарського призначення, відкладено на невизначений термін. І справа не лише у відсутності політичної волі й непосильний тягар відповідальності для минулих і нинішніх очільників держави. Складається враження, що землю нібито надали селянам у приватну власність, тобто наділили правом користування, володіння і розпорядження, але при цьому тіньові стейкхолдери цього ринку хочуть передати її із рук в руки лише своїм фаворитам - агрохолдинговим та іншим пов'язаним з ними структурам. Виникають аналогії з історичними фактами сторічної давнини, коли більшовики обіцяли її селянам, але потім силою загнали в колгоспи, передавши останнім землю у формально безоплатне і безстрокове користування.

Із різних неофіційних джерел, а також за оцінками експертного середовища, стає відомо, що на значний клін із 27,5 млн га розпайованих земель покупців уже визначено. Щось подібне відбулося за участі громадян з ваучерною приватизацією цілісних майнових комплексів промисловості, будівництва, транспорту та інших об'єктів. Саме стихійний перерозподіл 50 мільйонних часток загальнонародної власності громадян, створеної попередніми поколіннями, згодом стане виправданням безпрецедентної олігархізації економіки України.

За даними Держгеокадастру України, станом на 1 січня 2017 р. майже 1,5 млн, або кожен 5-й власник земельного паю нотаріально зареєстрував перехід права власності. Лівова частка транзакції пов'язана з успадкуванням (92,5%), а решта - це дарування (6,1%), обмін (0,4%) та продаж (0,9%). Загальна площа земельних паїв щодо яких відбувся перехід прав власності становить 5,2 млн га, або майже 20% від усієї площі розпайованих земель.

Однак це лише початок, адже на закони ринкової економіки законодавчо визначений мораторій не поширюється. У цих умовах поведінка бізнесу є природно вмотивованою і продиктована його потребами й інтересами. Оскільки передача земельних ділянок та їх концентрація «в одних руках»: а) є заporукою конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках; б) гарантує реалізацію потенціалу ренто-орієнтованої поведінки; в) дає важелі політичного тиску на владу. Це тріада бізнесу на державному бюджеті, яку використовує великий капітал незалежно від національної приналежності. Чим слабша держава в інституційно-регуляторному плані (особливо щодо запобігання корупції), тим більші шанси у бізнесу. На відміну від зарегульованої централізовано-планової економіки вона за всіма макроекономічними ознаками перетворилася у недорегульовану.

Закономірність щодо відповідності аграрних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил у секторальному аспекті виявляється через відповідність суспільних відносин ключовим факторам розвитку сільськогосподарського виробництва (землі, праці, капі-

талу). Він діє в усіх суспільно-економічних формаціях і реалізується через механізм інтегральної взаємодії з іншими всезагальними та спеціальними законами товарного виробництва (усебічним зростанням потреб за обмеженості ресурсів, попитом і пропонуванням, вартості, конкуренції, монополізації, спадної віддачі ресурсів, граничних витрат, ефекту від масштабів виробництва та ін.).

Реформування відносин власності на земельні ділянки в сукупності зі спеціалізацією, кооперуванням і концентрацією виробництва може бути, як рушієм розвитку аграрного сектору економіки, у разі їх відповідності продуктивним силам, коли здійснюється процес «творчого руйнування» (за Й. Шумпетером), так і навпаки - гальмівним чинником. За якого неефективно використовуються земельні, інші природні, людські й економічні ресурси, тобто відбувається «руйнування - без творчості».

Нами зроблено спробу довести це положення через узагальнення рівня відповідності земельних відносин, відображених в основних положеннях земельних кодексів, рівню й характеру розвитку продуктивних сил аграрної сфери (таблиця).

Відповідність земельних відносин, встановлених земельними кодексами УСРР, УРСР та України за 1922-2018 рр., рівню й характеру розвитку продуктивних сил аграрної сфери

Основні положення в частині прав власності на землю	Відповідність продуктивним силам аграрного сектору
<p><i>Земельний кодекс УСРР від 25 жовтня 1922 р.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Усі землі є власністю робітничо-селянської держави, скасовано приватну власність. Заборонено купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з відчуженням земель. Громадянам надано право на одержання землі в користування безоплатно та можливість обирати форму землекористування. Заохочується колективна форма землекористування (ТОЗи). Заборонено «трудова оренда» землі, всіляко обмежується користування землею куркулями 	<p><i>Не відповідають.</i></p> <p>Супроводжується насильницькими методами об'єднання земель в єдиних колгоспних масивах, яке не було забезпечено засобами для її обробітку, втрачалася мотивація селян до праці та до кінцевих результатів господарювання. Як наслідок, скорочуються площі посівів, зменшується поголів'я продуктивної і робочої худоби. Зароджується і наростає селянський повстанський рух</p>
<p><i>Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Усі землі є спільним надбанням радянського народу. Земля є виключною власністю держави і надається тільки в безстрокове чи тимчасове користування. Користування землею здійснюється безоплатно, за винятком випадків, передбачених законодавством. Землю закріплено за колгоспами у безстрокове користування. Користування землею може бути короткостроковим - до 3-х років і довгостроковим - від 3-х до 10-ти років, а в окремих випадках - не більш як 25 років 	<p><i>Відповідають частково.</i></p> <p>Зміцнюється матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, проводиться хімізація та меліорація земель, удосконалюються механізм закупівель сільгосппродукції, розвивається виробнича й соціальна інфраструктура, зростає добробут селян. Однак уже дається взнаки недосконалість земельних відносин, які гальмують розвиток продуктивних сил аграрного сектору. На початку 90-х рр. загострилася продовольча проблема. СРСР із експортера зерна і тваринницької продукції стає значним їх імпортером</p>

<p><i>Земельний кодекс УРСР від 18 грудня 1990 р. № 562</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Усі землі є власністю народу України. Земельні ділянки для підприємств, установ і організацій надано на праві користування. Встановлено три форми власності на землю: державна, колективна і приватна, які визнано рівноправними. Дозволено безоплатне надання громадянам земельних ділянок у володіння для ведення селянського (фермерського) господарства розміром до 50 га сільгоспугідь і до 100 га усіх земель. Передбачено надання громадянам земельних ділянок на праві постійного користування і довічного успадковуваного володіння 	<p><i>Не відповідають.</i></p> <p>Настає трансформаційна криза. Колгоспи і радгоспи зазнають істотних збитків через різке зменшення бюджетних дотацій, поступову відмову держави від закупівель продукції та поставок засобів виробництва, непомірних «ножиць» у цінах на сільгосппродукцію і матеріально-технічні засоби та послуги для села. Більшість фермерських господарств, не мали засобів для обробітку землі. Як наслідок, зменшення валового виробництва сільгосппідприємствами у 2000 р. проти 1990 р. становило до 29,1%, зокрема рослинництва - до 38,8%, тваринництва - до 15%</p>
<p><i>Земельний кодекс України від 1 січня 2002 р. № 2768</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Земля стає основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Гарантовано право власності на землю і водночас поза правовим полем опинилася колективна форма власності. Дано визначення земельних відносин, розкрито зміст права власності на землю як право володіти, користуватися і розпоряджатися земельною ділянкою. Визначено склад земель фермерського господарства, які: а) належить йому на праві власності як юридичній особі; б) належать громадянам-членам ФГ на праві приватної власності; в) використовуються ФГ на умовах оренди. Для них скасовано право постійного користування землею. Заборонено до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2019 р.: а) внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств; б) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб 	<p><i>Не відповідають.</i></p> <p>Відбувся перерозподіл земельного фонду: у приватній власності - 52,2%, державній - 47,6, колективній і комунальній - по 0,1%. Подрібнення земельних масивів ускладнює їх обробіток в єдиному масиві. Фермерський рух, кооперація, малі форми агробізнесу не виправдали завищених очікувань. Як наслідок, концентрація земель сільськогосподарського призначення в агрохолдингах і привласнення ними неконтрольованих рентних доходів; має місце сировинна експлуатація галузі, домінують монопольні практики торгівельних мереж на продовольчому ринку; рівень валового виробництва у 2017 р. не досяг навіть кризового 1990 р., особливо у тваринництві; не дотримуються засади сталого сільського розвитку через різноманітні мікро-, макро- та галузеві диспропорції, розшарування домогосподарств за майновим станом і доходами й занепад соціальної інфраструктури, загострення демографічної й екологічної кризи</p>

Джерела: узагальнено за даними Держстату, Держгеокадастру та [6].

На нашу думку, упродовж досліджуваного періоду в Україні аграрні відносини не відповідали рівню і характеру продуктивних сил, сповільнюючи у цілому розвиток агропромислового виробництва.

Агрохолдинги, які орієнтовані на експорт зернових і технічних культур, відчуючи гостріше зміни в глобальному конкурентному середовищі, знають, що розмір має значення. Тому всіма засобами з року в рік нарощують так звані земельні банки. До п'яти найбільших серед 100 компаній входять: Кернел - 604,5 тис. га, UkrLandFarming - 570, Агропросперіс (NCH) - 430, Миронівський хлібопродукт - 370 і Астарт-Київ - 250 тис. га [12].

Навіть побіжний економіко-історичний аналіз земельних реформ, які проводилися в Україні за останні півтора століття, свідчить про те, що економічними закономірностями можна свідомо нехтувати, їх можна

не знати, але вони «працюють» всупереч волонтаристським діям регуляторних державних органів за квазіринковими і корупційними схемами. Адже їх рушієм є матеріальні потреби й інтереси, які в кінцевому підсумку і визначають поведінку й напрями діяльності суб'єктів аграрного бізнесу та інших набувачів бюрократичної ренти.

Висновки. 1. Не ідеалізуючи реформи у сфері земельних відносин до 1917 р. маємо зазначити таке:

а) реформи переважно спрямовувалися на приведення у відповідність аграрних відносин до рівня і характеру розвитку продуктивних сил, про що свідчить прогрес у сільському господарстві, зародження переробної промисловості вказує на появу додаткових можливостей для розвитку фермерства;

б) реформи, як правило, здійснювалися за ініціативою «знизу» селянськими повста-

нськими рухами, а тому їх соціальною опорою були малоземельні і безземельні селяни, прогресивно налаштована інтелігенція та іноземні компанії, які шукали ринки збуту своєї продукції, особливо виробничого призначення, взамін на продовольство;

в) аграрні перетворення доповнювалися радикальними змінами адміністративно-територіального устрою й місцевого самоврядування, створенням фінансово-кредитних установ, а також судовими, освітніми, медичними, культурно-просвітницькими й іншими реформаторськими заходами, організованим переселенням мало- і безземельних українських селян у необжиті регіони Росії.

2. Період після жовтневих подій 1917 р., централізовано-планової економіки і до тепер засвідчив:

а) навіть за короткий період НЕПу об'єктивні закони ринкової економіки розкрили потенціал землевласників і землекористувачів щодо концентрації земельних угідь, модернізації засобів сільськогосподарського виробництва, запровадження нових технологій, поширення еквівалентних товарно-грошових відносин між сільським господарством і промисловістю, так званої, «змички» між містом і селом. Водночас вільний ринок супроводжувався явищами, від яких у нього не має вродженого імунітету - масовим обезземеленням малих селянських господарств, появою найманих працівників і безробітних, розшаруванням домогосподарств за майновим станом, масовою трудовою еміграцією селян у міста й за кордон, погіршенням демографічної й соціально-психологічної ситуації, загостренням соціальної несправедливості, посиленням злочинності тощо;

б) суцільну колективізацію селянських господарств 1930-х рр. здійснено за ініціативою «зверху» всупереч дії економічних закономірностей. Репресивні акції проти селян, експропріація засобів виробництва й продовольства державними каральними органами призвели до штучних голодоморів. Так було знищено потенціал середнього й заможного селянства для побудови Незалежної Української Держави. Натомість запровадивши всезагально одержавлену колгоспно-радгоспну систему, Україна на 70 років стала державою, де знищувався приватний аграрний виробник, проводилися руйнівні соціально-економічні, територіально-адміністративні, демографічні, міграційні, екологічні та інші експерименти;

в) роздержавлення колгоспів і радгоспів з початку 1990-х рр., з огляду на нинішні мікро-, мезо- та макроекономічні диспропорції й відставання аграрного сектора за продуктивністю задіяних ресурсів від багатьох країн світу, свідчить також і про задану невідповідність земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил. Звідси можна передбачити, що будь-яка модель ринкового обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення не зупинить об'єктивний процес концентрації земельних угідь у надпотужних компаній, що вже довели свою конкурентоспроможність на внутрішньому і глобальному агропродовольчих ринках, а головне - мають представників у законодавчій, виконавчій і судовій гілках державної влади для захисту своїх інтересів. До речі, такий поділ функцій серед державних органів вважається довершеною формою демократії;

г) на протигагу ринковій стихії, держава може, як продемонструвати політичну волю й надати пріоритетне право на придбання земельних ділянок сімейними фермами та іншим малим формам агробізнесу, так і протегувати концентрації земель у великих землекористувачів, сприяючи ще більшому посиленню монопольних позицій великого капіталу. Проблема полягає у тому, що і за першого варіанта без реальної збалансованості інтересів усіх суб'єктів земельних відносин, місцевих громад і держави, створення належних конкурентних умов і дієвої антимонопольної політики, результат буде однаковий - витіснення із земельного ринку малих і середніх господарств й перерозподіл природно-ресурсної ренти на користь великого капіталу. Практика оренди земельних паїв це підтвердила. В умовах все більш наступальної глобалізації факторів виробництва і державної політики невтручання, це вже стало загальносвітовим явищем, особливо для країн із перехідними економіками.

3. Селянин з його потребами й інтересами одночасно перебуває в епіцентрі як земельних відносин, так і продуктивних сил, а тому покладатися лише на причинно-наслідкові економічні закономірності щодо їх адекватного розвитку без урахування багатоаспектності порушеної нами проблеми, означає ще більше віддалятися від істини. На стан земельних відносин у такій самій мірі впливають різноманітні неекономічні (політичні, правові, соціальні, психологічні, соціально-

психологічні, соціологічні, демографічні, культурно-історичні, ментальні, релігійні) та інші чинники. Звідси впливає нагальна потреба у комплексних дослідженнях, що

Список бібліографічних посилань

1. Борисенко В. Й. Скасування кріпацтва та демократичні реформи другої половини XIX ст. URL : <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/28-lekcia-25> (дата звернення: 02.08.2018).
2. Гайдучий П. І. Незалежна економіка України : наук.-публіц. вид-ня. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2014. 528 с.
3. Енциклопедія сільського господарства. Наук.-попул. порадник для сільських господарств України / за ред. проф. А. Терниченка. Київ : Книгоспілка, 1927. 718 с.
4. Ковалів О. І. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма : монографія. Київ : ДІА, 2016. 416 с.
5. Український історик. Колективізація сільського господарства. URL : <http://history.in.ua/kolektivizatsiya-silskogo-gospodarstva> (дата звернення: 03.08.2018)
6. Кулинич П. Ф. Земельні кодекси УСРР-УРСР / Енциклопедія історії України. Т. 3: Е-Й / редкол.: Смолій В. А. (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка. 2005. 672 с. URL : <http://www.history.org.ua> (дата звернення: 03.08.2018).
7. Липинський В. «Листи до братів-хліборобів». Райхенау, 1926. 580 с.
8. Новаковський Л. Я., Третяк А. М. Основні положення концепції розвитку земельної реформи в Україні. Київ : Центр земельної реформи, 2000. 96 с.
9. Онищенко О. М. Теоретичні основи власності та методологія її приватизації. *Власність у сільському господарстві* : наук. вид. / [В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук та ін.]. Київ : Урожай, 1993. С. 10-48.
10. Священко З. В. Програма аграрної реформи уряду С. Вітте. *Гілея* : наук. вісник. URL : <http://gileya.org> (дата звернення: 02.08.2018).
11. Історія Росії 1861-1917. Столипінська аграрна реформа в Україні та її наслідки. URL : <http://stud.com.ua> (дата звернення: 02.08.2018).
12. Latifundist.com. Топ 100 латифундистів України. URL : <https://latifundist.com/rating/top100#171> (дата звернення: 03.08.2018).
13. Федоров М. М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві : монографія. Київ : ІАЕ УАН, 1998. 263 с.
14. Федоров М. М., Месель-Веселяк В. Я. Реформування земельних відносин і механізм їх регулювання. *Розвиток форм господарювання на селі* : наук. вид. [В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік та ін.]. Київ : Урожай, 1993. С. 28-39.
15. Хміль І. В. Декрет про землю / Енциклопедія історії України. Т. 2: Г-Д / Редкол.: Смолій В. А. (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка. 2004. 688 с. URL : <http://www.history.org.ua> (дата звернення: 03.08.2018).
16. Ходаківська О. В. Орендні земельні відносини: досвід країн ЄС та вітчизняна практика. *Економіка і організація управління*. 2014. № 1(17) - 2 (18). С. 297-303.
17. Ходаківська О. В., Левек Р. Земельні відносини: пошук балансу інтересів між державним регулюванням та неолібералізмом. *Економіка АПК*. 2018. № 6. С. 5-17.
18. Чайнов А. В. Избранные произведения : сборник / сост. Е. В. Серова. Москва : Моск. рабочий, 1989. 368 с.

об'єднують усі складові цілісного й системного явища, з метою вироблення відповідних інструментів суспільного впливу.

References

1. Borysenko, V.Y. (n.d.). Skasuvannia kripatstva ta demokratychni reformy druhoi polovyny XIX st. [Abolition of serfdom and democratic reforms of the second half of the nineteenth century]. *Lektsiia No. 25*. Retrieved from: <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/28-lekcia-25> [In Ukrainian].
2. Haidutskyi, P.I. (2014). *NeZalezhna ekonomika Ukrainy : nauk.-publits. vyd-nia [Independent economics of Ukraine: scientific journalistic publication]*. Kyiv: TOV "Informatsiini systemy" [In Ukrainian].
3. Ternychenko, A. (Ed.) (1927). *Entsyklopediia silskoho hospodarstva. Nauk.-popul. poradnyk dlia silskykh hospodarstv Ukrainy [Encyclopedia of agriculture. Popular science adviser for Ukrainian rural households]*. Kyiv: Knyhospilka [In Ukrainian].
4. Kovaliv, O.I. (2016). *Zvershennia zemelnoi reformy v Ukraini: nova paradyhma : monohrafiia [Completion of land reform in Ukraine: a new paradigm: a monograph]*. Kyiv: DIA [In Ukrainian].
5. Kolektivizatsiia silskoho hospodarstva [Collectivization of agriculture]. (n.d.). *Ukrainskyi istoryk*. Retrieved from: <http://history.in.ua/kolektivizatsiya-silskogo-gospodarstva> [In Ukrainian].
6. Kulynych, P.F. (2005). *Zemelni kodeksy USRR-URSР [Land codes of the USRR and URSR]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-I - Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 3: E-Y*. Kyiv: Nauk. dumka. Retrieved from: <http://www.history.org.ua> [In Ukrainian].
7. Lypynskyi, V. (1926). *Lysty do brativ-khliborobiv [Letters to brothers-farmers]*. Raikhenau [In Ukrainian].
8. Novakovskiy, L.Ya. & Tretiak, A.M. (2000). *Osnovni polozhennia kontseptsii rozvytku zemelnoi reformy v Ukraini [The main provisions of the concept of land reform in Ukraine]*. Kyiv: Tsentr zemelnoi reform [In Ukrainian].
9. Onyshchenko, O.M. (1993). *Vlasnist u silskomu hospodarstvi [Property in agriculture]. Teoretychni osnovy vlasnosti ta metodolohiia yii pryvatyzatsii: nauk. vyd. - Theoretical foundations of ownership and methodology of its privatization: scientific publication*. (pp. 10-48). Kyiv: Urozhai [In Ukrainian].
10. Sviashchenko, Z.V. (n.d.). *Prohrama ahrarynoi reformy uriadu S. Vitte [Program of agrarian reform of the government of S. Vitte]*. *Hileia: nauk. visnyk*. Retrieved from: <http://gileya.org> [In Ukrainian].
11. Istoriiia Rosii 1861-1917. Stolypinska ahraryna reforma v Ukraini ta yii naslidky [History of Russia 1861-1917. Stolypin's agrarian reform in Ukraine and its consequences]. (n.d.). *Stud.Com.Ua*. Retrieved from: <http://stud.com.ua> [In Ukrainian].
12. Top 100 latyfundystiv Ukrainy [Top 100 latifundists of Ukraine]. (2014). *Latifundist.Com*. Retrieved from: <https://latifundist.com/rating/top100#171> [In Ukrainian].
13. Fedorov, M.M. (1998). *Ekonomichni problemy zemelnykh vidnosyn u silskomu hospodarstvi : monohrafiia [Economic problems of land relations in agriculture: monograph]*. Kyiv: IAE UAN [In Ukrainian].
14. Fedorov, M.M. & Mesel-Veseliak, V.Ya. (1993). *Rozvytok form hospodariuvannia na seli [Development of forms of farming in rural areas]. Reformuvannia zemelnykh vidnosyn i mekhanizm yikh rehuliuвання: nauk. vyd. - Reforming of land relations and the mechanism of their regulation: scientific publication*. (pp. 28-39). Kyiv: Urozhai [In Ukrainian].
15. Khmil, I.V. (2004). *Dekret pro zemliu [Decree on land]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 2: H-D - Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 2: H-D*. Kyiv: Nauk. dumka. Retrieved from: <http://www.history.org.ua> [In Ukrainian].
16. Khodakivska, O.V. (2014). *Orendni zemelni vidnosyny: dosvid krain YeS ta vitchyzniana praktyka [Renting land relations: experience of EU countries and domestic practice]*. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia, 1(17) - 2 (18)*, pp. 297-303 [In Ukrainian].

nosyny: poshuk balansu interesiv mizh derzhavnym reholiuvanniam ta neoliberalizmom [Land relations: the search for a balance of interests between state regulation and neoliberalism]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 5-17 [In Ukrainian].

18. Chajjanov, A.V. (1989). *Izbrannye proizvedeniya*: sbornik [Selected works: collection]. E.V. Serova (Ed.). Moskva: Mosk. rabochij [In Russian].

17. Khodakivska, O.V. & Levek, R. (2018). *Zemelni vid-*

Mohylnyi O.M. Assessment of conformity of land relations to the level and nature of the productive forces' development

The purpose of the article is to carry out an economic and historical review of agrarian reforms, starting with the abolition of serfdom and to current date, assess conformity of the mechanisms of land reform with the level and nature of the productive forces' development, and determine socio-economic consequences of neglecting this requirements for balanced rural development.

Research methods. The theoretical basis for the study was formed according to basic provisions of political economy. Dialectical method has been used for discovery of nature and consequences of the contradictions between elements of agrarian relations and the productive forces' development; historical approach has been applied in the process of retrospective review of the implementation of agrarian reforms and institutional transformations aimed at regulating land relations and related spheres of life of rural society in various socio-political formations; analysis and synthesis has been used for assessing compliance of land legislation with trends that manifest themselves through economic patterns, as well as in the formulation of conclusions to the article.

Research results. The retrospective of development of land relations and mechanisms of realization of agrarian policy from the abolition of serfdom and to the present have been covered. Socio-economic, demographic, and migration consequences of the destruction of communal land use have been described. The preconditions and means of carrying out the policy of "military communism" and introduction of the new economic policy have been considered. The state of land relations and productive forces to the continuous collectivization, as well as in the period of establishment of the collective farm system, has been investigated. The reasons for exhausting the potential of administrative-command methods of management of the agrarian sector have been highlighted. The socio-economic results of the transition period to the market economy have been estimated. The consequences of the moratorium on the market turnover of agricultural land have been analyzed. The economic regularity of the concentration of land resources has been proved. The conformity of land relations to the level and nature of the productive forces' development has been generalized. The implications of introduction of the land market in terms of imperfect state organizational and economic mechanism aimed at preventing excessive concentration of agricultural land "in one's hands" and the lack of proper antimonopoly regulation in this area have been projected.

Elements of scientific novelty. The retrospective political and economic review of land relations in Ukraine has been applied regarding their compliance to the level and nature of the productive forces' development of agrarian production.

Practical significance. The research results can be used in the process of developing an organizational and economic mechanism for introduction of the agricultural land market. Tabl.: 1. Refs.: 18.

Keywords: agrarian reforms; land relations; productive forces; new economic policy; continuous collectivization; denationalization; market turnover of land plots.

Mohylnyi Oleksii Mykolaiovych - doctor of economic sciences, professor, professor of the department of theoretical and applied economics, Ukrainian State Employment Service Training Institute (17, Novovokzalna st., Kyiv)
E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

Могильный А.Н. *Оценивание соответствия земельных отношений уровню и характеру развития продуктивных сил*

Цель статьи - осуществить экономико-исторический обзор аграрных реформ, начиная с отмены крепостничества и до настоящего времени, оценить соответствие механизмов реформирования земельных отношений уровню и характеру развития производительных сил и определить социально-экономические последствия пренебрежения этим требованием для сбалансированного сельского развития.

Методика исследования. Теоретической основой исследования были базовые положения политической экономии. Дialectический метод способствовал раскрытию природы единства и противоречий между элементами аграрных отношений и развитием производительных сил; логико-исторический подход использован при ретроспективном рассмотрении аграрных реформ и институциональных трансформаций, направленных на регулирование земельных отношений и смежных сфер жизнедеятельности сельского социума в разных общественно-политических формациях; абстрактно-логический - при оценке соответствия земельного законодательства тенденциям, проявляющимся через экономические закономерности, а также при формулировании выводов к статье.

Результаты исследования. Освещены ретроспектива развития земельных отношений и механизмы реализации аграрной политики от отмены крепостничества и до настоящего времени. Охарактеризованы социально-экономические, демографические и миграционные последствия разрушения общинного землепользования. Рассмотрены условия и средства проведения политики «военного коммунизма» и введения НЭПа. Исследовано состояние земельных отношений до проведения сплошной коллективизации, а также в период утверждения кооперативно-колхозной системы хозяйствования. Показано исчерпание потенциала административно-командных методов управления аграрным сектором. Оценены результаты переходного периода к рыночной экономике. Проанализированы последствия моратория на рыночный оборот земель сельскохозяйственного назначения. Доказана экономическая закономерность сверхконцентрации земельных ресурсов. Обобщены противоречия как следствие несоответствия земельных отношений уровню и характеру развития производительных сил. Спрогнозированы последствия введения рынка земель в случае несовершенства государственного организационно-экономического механизма, направленного на предупреждение чрезмерной концентрации сельскохозяйственных угодий «в одних руках» и отсутствия надлежащего антимонопольного регулирования в этой сфере.

Элементы научной новизны. Применён ретроспективный подход к развитию земельных отношений в Украине на их соответствие уровню и характеру развития производительных сил аграрного производства.

Практическая значимость. Результаты исследования могут быть использованы в процессе разработки организационно-экономического механизма введения рыночного оборота сельскохозяйственных угодий. Табл.: 1. Библиогр.: 18.

Ключевые слова: аграрные реформы; земельные отношения; производительные силы; новая экономическая политика; сплошная коллективизация; разгосударствления; рыночный оборот земельных участков.

Могильный Алексей Николаевич - доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры теоретической и прикладной экономики, Институт подготовки кадров государственной службы занятости Украины (г. Киев, ул. Нововокзальная, 17)
E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 10.08.2018 р.

Фахове рецензування: 20.08.2018 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Могильний О.М. Оцінювання відповідності земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил. *Економіка АПК*. 2018. № 8. С. 5 – 16.

* * *

Новини АПК

Стартова модель ринку землі має бути вкрай консервативною, з можливістю подальшої лібералізації

Впровадження в Україні ринку землі має базуватись на низці запобіжників, подібних до тих, що діють в країнах Європейського Союзу. Про це наголосив заступник Міністра аграрної політики та продовольства України з питань розвитку фермерства Віктор Шеремета під час виступу на круглому столі на тему "Пріоритетні завдання Комітету Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин на період роботи дев'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання".

На його думку, за виконання цих умов та впровадження механізмів пільгового кредитування невеликих гравців для викупу земельних ділянок, навіть та частина сільгосптоваровиробників, які зараз з пересторогою ставляться до скасування мораторію, не будуть чинити супротиву запуску ринку.

«Нам треба готуватись до ринку землі. Розумію, що не всі мої колишні колеги-фермери підтримують ринок, але якщо відпрацювати механізм іпотеки і дати фінансовий ресурс, запровадити запобіжники, які існують в ЄС, та перенести їх у наші реалії, то вважаю, що супротиву ринку землі не буде», - сказав Віктор Шеремета. Він додав, що на старті модель ринку землі має бути максимально виваженою, «щоб не наламати дров», а згодом можна буде її лібералізувати та поступово відпускати ринок.

Нагадаємо, що концепція національної моделі обігу земель сільськогосподарського призначення була напрацьована робочою групою під керівництвом першого заступника Міністра аграрної політики та продовольства України Максима Мартинюка в тісній співпраці з науковцями, учасниками ринку, фермерською спільнотою, експертним середовищем, представниками Стратегічної групи радників з підтримки реформ в Україні, Офісу реформ, народних депутатів України. Відповідна робоча група була утворена наказом Мінагрополітики від 30.05.2017 р. № 275.

Серед базових положень концепції:

- Набувачами земель сільськогосподарського призначення є виключно громадяни України. Іноземні громадяни та особи без громадянства не мають права набувати землі сільськогосподарського призначення у власність.

- Передбачено встановлення граничних розмірів земель сільськогосподарського призначення, які можуть перебувати у власності однієї особи та антиспекулятивних механізмів (стягнення державного мита) у випадку перепродажу земельної ділянки протягом перших трьох років.

- Поточним користувачам гарантується збереження земельного банку у випадку зміни власника земельної ділянки.

- Вводять цінові індикативи на земельні ділянки протягом перших двох років після скасування мораторію на рівні не нижче нормативної грошової оцінки. Ціни всіх угод купівлі/продажу, за якими реєструються права власності, підлягають державній реєстрації, що дозволить НБУ проводити регулювання ринку іпотеки.

- Створюються преференційні умови для купівлі землі невеликими гравцями, в першу чергу - фермерськими господарствами, зокрема, через механізм часткового гарантування кредитів.

Також, враховуючи рекордну заполітизованість питання ринку землі в Україні та існування в суспільстві багатьох міфів, що свідомо культивуються деякими політиками, урядова команда за підтримки міжнародних донорів та інституцій, громадських організацій проводить послідовну роботу щодо зміни суспільної думки щодо ринку землі в Україні.

Прес-служба Мінагрополітики